

A 20. századi magyar államterületi és államhatár- változások történeti politikai földrajzi sajátosságai – Gondolatok a jelenünket sok tekintetben meghatározó század nagytérsegi és magyar politikai térfejlődési folyamairól¹

Dr. Hajdú Zoltán

Bevezetés

A véres 20. század a háborús konfliktusokban gazdag európai történelem tragikusan szerves részét képezi. Az európai történelem egyik (korántsem egyetlen) lényes hajtóereje az államok területének újraosztásáért folyó állandó küzdelem volt. A 19. század utolsó harmadától kialakuló imperializmus kategóriáján a globális területi újrendezést értették, Európán belül sajátos módon a kisállami (Bulgária, Románia, Szerbia stb.) területszerzési törekvések és az állam nélküli nemzetek (csehek, írek, lengyelek stb.) újjászületési vágyai a második hullámot képviselték. Az „európaiak nagy polgárháborújának” kimenetelét végül is az Egyesült Államok döntötte el, de a háború utáni kicsinyes európai osztozkodási folyamatban nem vett érdemben részt.

Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásával (pontosabban az azzal párhuzamos szétesésével) Magyarország „négy száz év szabadságküzdelem után” visszakapta függetlenségét, de csak a történelmi államterülete mintegy 1/3 részén. A két világháború közötti időszak vesztes kisállami területi revíziós törekvései akkor kaptak érvényesülési teret, amikor az egyik korábbi győztes (Olaszország), majd a korábbi nagy vesztes (Németország) maga is megkérdőjelezte az 1919–1920. évi Párizs–kőnyéki békerendszert.

1945-ben az ország nemcsak a vesztesek oldalán találta magát megint, hanem az első világháború utáni határai álltak helyre már a Horthy Miklós által kiküldött, a fegyverszünetet előkészítő delegáció és a Szövetséges Hatalmak között aláírt ideiglenes fegyverszüneti megállapodásban. 1945-ben Magyarország először beilleszkedett a szovjet megszállási zónába, majd 1948-tól a Szovjetunió formalizált szövetségi rendszerébe is. Soha korábban szövetségi rendszer nem gyakorolt

¹A tanulmány a „Változás és folytonosság a magyar térképzetekben: nemzet, területiség, fejlesztés és határpolitika” című, NN 114468 témaszámú Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatalt (NKFIH) kutatás keretében készült.

olyan mélységű közvetlen hatást az ország államhatárainak ellenőrzésére, technikai berendezésére, funkcionálására, mint az 1948–1989 közötti időszak.

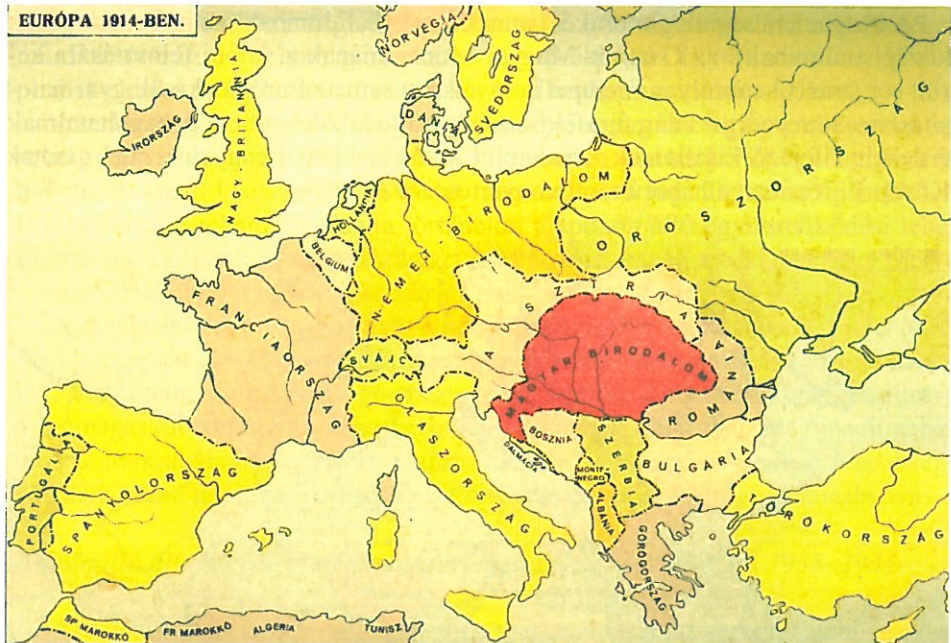
A véres 20. század Magyarország szempontjából a „lényegének megfelelően” zárult (bár erről nem illik beszélni); 1999 márciusától a NATO bombázói húztak át az égen és államhatárainkon, Szerbiát és az államhatárokon átnyúló, a határmenti területek fejlesztését szolgáló Duna–Körös–Maros–Tisza (DKMT) euro régió infrastruktúráját bombázzandó... A 20. század a térségünkben államosodási folyamatokkal indult, s államátalakulási folyamatokkal zárult.

Kontinentális politikai térdinamikai átrendeződési folyamatok

Európai államosodási folyamatok helyett pontosabb talán „államosítási” döntésekről beszélni, hiszen 1918 után a világháború győztesei a belső alkuik során rajzolták át Közép- és részben Kelet-Európa államföldrajzi képét. Az átszabott, illetve újraelakított országok részben önálló, részben pedig kívülről, a háborús győztesek valamelyikétől „vezérelt” módon kapcsolódtak be a nemzetközi politikába. Az 1938-ig terjedő időszakot a Nemzetek Szövetségén (Népszövetség) belüli „szerzeménybiztosítási” rendszernek tekinthetjük mind európai téren, mind pedig Magyarország és a szomszédos államok viszonyában.

A birodalmi-nagyállami Európából a kisállamiba

Az 1914-re kialakult „birodalmi” és nagyállami Európa (*1. ábra*) meghatározó szereplői alapvetően a gyarmati világ újraosztása folyamatában kerültek konfliktusba. Nem a gyarmati területeken megjelenő ellentétek vezettek el a háború közvetlen kirobbanásához, hanem közvetlenül Szerbia és az Osztrák–Magyar Monarchia konfliktusa szélesedett (Ferenc Ferdinánd trónörökös provokatív sarajevói meggyilkolása után) európai, majd világháborúvá. A történelem tragikus eleme, hogy az a Monarchia üzent hadat, amelynek semmilyen globális gyarmati szerepe nem volt, és belső nemzetiségi struktúrájából fakadó gyengesége miatt a legkevésbé lett volna érdekelt egy nagy háborúban. Tehát az a hatalom viselte a közvetlen felelősséget a háború kirobbanásáért, amelyik minden szempontból a békében lett volna érdekelt. (Tisza István magyar miniszterelnök világosan látta azt, hogy Monarchia, s különösen Magyarország a győzelemmel nem járhat jól, a vereség pedig a tényleges végét hozhatja el, ezért ellenezte a hadüzenetet. Az utolsó magas rangú politikus volt a Monarchia kormányzati konstrukciójában, aki hozzájárulását adta ehhez a tragikus lépéshez.)

1. ábra. Európa politikai térfelosztása 1914-ben
(Magyar tájékoztató zsebkönyv, 1943)

A Monarchián belül a politikai határoknak és funkcióinak sajátos hierarchiája alakult ki.

- Volt egy külső, közös határ, amely a Monarchia szuverenitását hordozta (védelem, határellenőrzés, vámellenőrzés stb.); Magyarországot ez Szerbia és Románia tekintetében érintette.
- Volt az Osztrák Császárság és a Magyar Királyság között egy belső határ, vám- és teljes határellenőrzés nélkül.
- És volt egy Bosznia és Hercegovina felé eső határ, amely a Monarchia egyik államához sem tartozott, hanem a közös pénzügyminiszter igazgatása alatt állt.

Az I. világháború nem országok, hanem szövetségi rendszerek között folyt. Mind a Németország körül rendeződő Központi Hatalmak, mind pedig az Anglia által létrehozott Antant óriási emberi és anyagi veszteségeket szenvedtek a háború során. A Monarchia részeként Magyarország háborús embervesztése (főleg a férfiaké) súlyos volt, ugyanakkor az ország területén a háború alatt csak korlátozott katonai összecsapásokra került sor. Az 1918 őszi háborús összeomláskor egy belső társadalmi, gazdasági, szociális, politikai struktúráiban megroggyant állam és nép nézett szembe a potenciális következményekkel.

eljutottak az államközi megbékélés állapotába. (A megállapodás megkötésekor mindkét ország komolyan gondolta a megbékélést, az együttműködést. Ennek pozitív elemei megjelentek a hosszú közös államhatár mindkét oldalán.)

A másodlagos szomszédság (a szomszédjaink szomszédjai) tekintetében az ország helyzete, megítélése nem volt kifejezetten kedvező. Az I. világháborús győztesek közül Olaszország felé tört meg először a jég, illetve az újjászületett Lengyelország jelentett egyfajta történelmi alapokon álló együttműködési lehetőséget, de Lengyelországot nagyrészt lekötötte az ország megszervezése, illetve a német és a szovjet reláció „kezelése”.

A szétszabdalt ország a magyar etnikai szállásterület széttagolását is jelentette. Az új szomszédok mindegyike (Ausztria a legkevésbé) soknemzetiségű állam lett, több esetben a magyarság képezte a legnagyobb kisebbségi tömeget, illetve a legmagasabb országos, vagy regionális arányt. A felkorbácsolt újnacionalizmusok időszakában a határokon túlra került magyarság esetében a kisebbségvédelem vált a napi magyar politikai cselekvés egyik meghatározó tartalmává.

A fennálló államterületi rend megkérdőjelezése és felborítása, 1938–1941

A nemzeti szocialista alapokon újra szerveződő Németország előbb gazdasági, majd katonai téren kérdőjelezte meg az 1918–1920 után kialakított területi struktúrát. Első áldozata „Német-Ausztria” lett (1938. március 11–15), ahol számottevő belső támogatottsága is volt az Anschlussnak; és bár nem került sor számottevő katonai összeütközésre, alapvetően azt mégis erőszakos módon kebelezte be. (Április 12-én az ausztriai lakosság 99,75%-a – utólag – megerősítette az ország csatlakozását Németországhoz.)

Magyarország szempontjából alapvető volt ez a változás, Németország közvetlen szomszédná vált, annak minden elvi és gyakorlati következményével együtt. Formálisan (térképeken, iskolai tankönyvekben, imákban) az ország fenntartotta „virtuális” területi követeléseit az új szomszédal szemben is, de a valóságban semmilyen területi igény beteljesülése szóba sem jöhetett. (A kis lélekszámú burgenlandi magyar közösségek lényegében teljesen kiszolgáltatottan álltak az új helyzetben. A korábban határőr és kisnemesi öntudattal élő magyar települések „gerincét” néhány év alatt megtörték.)

1938. október 9-én magyar–csehszlovák tárgyalások kezdődtek Komáromban a magyar területi követelések rendezéséről. (Közben október 11-én a magyar csapatok bevonultak Ipolyságba és Sátoraljaújhely 1920-ban elcsatolt városrészébe.) Több forduló, különböző területi javaslatok megvitatása után – bár részleges megállapodások körvonalazódtak – sem tudott a két kormány, illetve két tárgyaló delegáció mindkét fél részéről elfogadható döntésre jutni. (Csehszlovákia feltehetően nem is akart kétoldalú megállapodást, mert annak később nehezebb lett volna más értelmezést adni.) Október 26-án a csehszlovák kormány javasolta, hogy olasz és német döntőbíráskodás legyen a magyar–csehszlovák határ

tekintetében. November 2-án a Bécsben megrendezett olasz–német külügyminiszeri tanácskozáson Pozsony és Nyitra kivételével Magyarországnak ítélték a magyar fél által követelt területeket.

1938 novemberétől a visszaintegrálással egy időben permanens „lokális” határkérdések vetődtek fel az új határ különböző szakaszain, különösen Kárpátalja térségében. 1939. január elején magyar–csehszlovák katonai összeütközés fenyegetett Munkács térségében. 1939. március 6-án a magyar–csehszlovák határmegállapító és kijelölő bizottság befejezte munkáját, nagyon rövid ideig úgy tűnt, hogy nyugvópontra jutottak az északi határ kérdései.

A csehszlovákiai belső helyzet azonban hamarosan alapvetően megváltozott. Március 14-én Szlovákia kikiáltotta függetlenségét és elszakadását. Rá egy napra a magyar csapatok bevonultak Kárpátalja területére. A szlovák–magyar viszony elmérgesedésének megakadályozására való tekintettel is március 17-én Németország bejelentette, hogy a Tiso vezette szlovák kormány kérésére átveszi Szlovákia védelmét. Magyar–német vitát generált az, hogy március 23-án Magyarország megszállt néhány az Ung völgyétől nyugatra lévő települést. Szlovák–magyar kis háborúval fenyegetett, hogy szlovák repülőgépek válaszul március 24-én bombázták Ungvárt és térségét. Végül 1939. április 3-án a magyar és szlovák fél aláírta a határmegállapító jegyzőkönyvet.

1939. szeptember 1-jén Németország megtámadta Lengyelországot, aminek következtében két nappal később Anglia és Franciaország hadban állónak nyilvánította magát Németországgal. A korábbi szovjet–német egyezmény titkos záradéka értelmében a Szovjetunió szeptember 17-én hátba támadta Lengyelországot, s ennek következtében létrejött a magyar–szovjet közös határ a Kárpátokban. Ez a helyzet azt jelentette, hogy Magyarország mind Németországgal, mind pedig a Szovjetunióval közvetlenül határos lett. A két akkor együttműködő nagyhatalom nyomasztó súllyal nehezedett az ország mozgáslehetőségeire. Magyarország nem vált háborús féllé, sőt a tömegesen menekülő lengyelek átengedésével, illetve befogadásával kiváltotta mindkét hatalmas szomszédjának a rosszallását.

A magyar–szovjet szomszédság sajátos kérdéseket vetett fel Románia tekintetében. 1940. június 26-án a Szovjetunió jegyzékben követelte Romániától az 1920-ban megszerzett Besszarábia és Bukovina egy részének a kiürítését. Románia szinte azonnal megkezdte a követelt területek kiürítését, s a szovjet csapatok szinte azonnal bevonultak a „felszabadított” területekre.

Magyarország nem volt hajlandó együttműködni a Szovjetunióval Románia kérdésében. Augusztus 9-én önálló lépésként jegyzéket intézett keleti szomszédjához, és fogalmazott meg abban területi követeléseket Romániával szemben. Német nyomásra kétoldalú tárgyalások kezdődtek Turnu Severinben, de érdemi előrehaladás nem történt. Románia korántsem volt olyan „készséges” Magyarországgal szemben, mint a Szovjetunióval, illetve a tárgyalások alatt Bulgáriával, melynek visszaadta az 1920-ban elvett Dél-Dobruzdását.

1941. június 22-én Németország megtámadta a Szovjetuniót. Magyarország két hatalmas szomszédja katonai konfliktusba került egymással. Magyarország már június 23-án megszakította a diplomáciai kapcsolatokat a Szovjetunióval. Kassa és Nagybánya bombázása okán, illetve ürügyén (máig sem teljesen biztos, hogy valóban szovjet gépek bombázták-e a két várost). Június 27-én Magyarország bejelentette a hadállapotot a Szovjetunióval.

Újabb háborús vereség, új megszálló, új „testvéri szövetség”

1944 ősztől Magyarország fokozatosan hadműveleti területté vált. 1944 decemberétől az országnak két korántsem független – az egyik német, a másik szovjet függésben volt – törvényhozása, kormánya és hadserege volt. A háború 1945 tavaszáig korábban soha nem tapasztalt pusztítást okozott az országban, emberi és anyagi tekintetben egyaránt. 1945 tavaszától az ország szovjet megszállás alá került, de formálisan a Szövetséges Ellenőrző Bizottság gyakorolta a főhatalmat.

Winston Churchill, amikor vasfüggöny leereszkedéséről beszélt 1946-ban az amerikai Fultonban, akkor a szovjet megszállási övezetet értette alatta, azért sorolta fel Bécsset is a vasfüggöny mögé került városként.

Az ország határainak visszaállításáról az 1937. évi állapotra még a Horthy Miklós által kiküldött delegáció állapotott meg ideiglenesen, majd ugyanazon tartalommal kötötte meg a debreceni kormány a végleges megállapodást is. Ezzel kimondva-kimondatlanul az ország területe és határainak helyzete lényegében eldőlt. Ennek legbiztosabb jele az volt, hogy a Szovjetunió és Csehszlovákia kétoldalú megállapodást kötött Kárpátalja átadásáról, s egyik fél sem érezte úgy, hogy a magyar kormányt meg kellene kérdezni. Nem volt még békeszerződés az országgal. Az 1947. február 10-én Párizsban aláírt magyar békeszerződés nemcsak visszaállította a korábbi államterületet, hanem Pozsony térségében a pozsonyi hídfő kiszélesítésével még tovább is csonkította három településsel.

1948 után Magyarország szinte minden tekintetben beilleszkedett a Szovjetunió hatalmi rendszerébe, először kétoldalú kapcsolatok keretében, majd a KGST (1949) és a Varsói Szerződés (1955) létrehozásával „kollektív” módon is. Ausztria semlegességének elismerése után a megszálló csapatok kivonultak az országból és Bécsből (Bécs így kikerült az „új tartalmú vasfüggönyből”), 1948 nyaratól pedig Jugoszláviát közösisítette ki a Szovjetunió. A hosszú időre bezáruló nyugati vasfüggöny így szűkebb lett a Churchill által megállapítottnál (4. ábra).

A sokat emlegetett nyugati vasfüggöny mellett valójában a lakossági kapcsolatok lehetősége, mozgása szempontjából – a Szovjetunió döntése nyomán – létrejött egy keleti vasfüggöny is. Ennek létrejöttében lényegi szerepe volt annak, hogy Bulgáriát leszámítva a Szovjetunió új nyugati területei „új szerzeményként” kerültek oda, illetve szovjet terminológiával felszabadításra. A szovjet politikai vezetés egészen 1989-ig nem volt érdekelt a nyitottabb baráti határookban.

A Szovjetunió és a kis szövetségesek közötti határon kelet felől korlátlanul áramolhatott az ideológia (visszafelé már nem), a hivatali-delegációs kapcsolatok, a szabályozott nagyságrendű és ellenőrzött ösztöndíjasok nagyobb számban mozogtak. Hatalmas katonai szállítások bonyolódtak le, a nyersanyagok óriási tömegben áramolhattak. Ami nem volt kívánatos: az emberi kapcsolatok alakulása, a korábbi családi kötelékek fenntartása. A szervezett idegenforgalom is csak az ország fejlett városait (Moszkva, Leningrád, Kijev) érinthette, a határ menti területeket nem.

A kettős vasfüggöny közötti területek valójában egymással is csak korlátozott intenzitású kapcsolatokat tartottak fenn, elsősorban a Szovjetunióra fűződtek fel szinte minden tekintetben.

4. ábra. A kettős vasfüggöny, 1949–1989 (szerk. Hajdú Z.)

„A szabadság káosza”

Az 1989-ben megkezdődött, egyes országokban akkor felgyorsuló rendszer-váltások mögött alapvetően a Szovjetunió gazdasági, politikai meggyengülése, majd megrokkánása, végül önfelszámolása állt. A témánk szempontjából a legfontosabb, hogy Magyarország szomszédsági környezete alapvetően megváltozott. Jugoszlávia véres, polgárháborús felbomlása Horvátország és Szlovénia kiválása révén 1991 nyarán felgyorsult, majd végül a déli szomszédságunkban három új állam (Horvátország, Szerbia, Szlovénia) jött létre. A keleti szomszédságban a Szovjetunió 1991. december 31-i „önfelszámolása” révén Ukrajna lett az új független állami szomszédunk, a Független Államok Közössége csak átmenetileg árnyalta ezt az új struktúrát. 1993. január 1-én „bársonyosan” szétvált Csehszlovákia, s Szlovákia lett régi-új északi szomszédunk. Ausztria 1995. évi európai uniós csatlakozása révén az ország nyugati határai mentén is új szomszédság, határhelyzet alakult ki.

A szabadság és „a szabadság káosza” furcsa helyzetet eredményezett 1999 márciusában, amikor alig egy hónapnyi NATO-tagságunk után a NATO katonai repülőgépei az ország légterén át Németországból átrepülve bombázták – az ENSZ felhatalmazása nélkül – 78 napon át a szomszédos Szerbiát, s azon belül az új történeti szituációban az 1992 óta tartó egyeztetésekben formálódott és 1997. november 21-én hivatalosan is megalakult Duna–Körös–Maros–Tisza eurorégió területeit.

A „véres 20. század hű maradt önmagához”, lényegében úgy fejeződött be, ahogyan indult, illetve ahogyan közben a kis- és nagyhatalmak formáltak.

Az ábrák forrásai

BALOGH J. (1941): A háborús világ térképei. A Magyar Népművelők Társaságának kiadása, Budapest.

Magyar tájékoztató zsebkönyv 1943. (Föld és nép. Múlt és jelen. Külföldi kapcsolataink. Magyarország európai küldetése.) Magyar Nemzeti Szövetség, Budapest.